

ВИСНОВОК

засідання структурного підрозділу
кафедри богослов'я та релігієзнавства
факультету філософії та суспільствознавства
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (Витяг з протоколу № 5 від 7 жовтня 2021 р.),
призначеного рішенням засідання вченої ради
НПУ імені М.П. Драгоманова (Витяг з протоколу № 3 від 30 вересня 2021 р.)
для проведення попередньої експертизи дисертації
**Щетініна Олексія Вікторовича «Міжконфесійні відносини на
Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.»**,
поданої на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії
за спеціальністю 031 Релігієзнавство

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Мищак І.М.

1. ПРИСУТНІ: Викладачі: завідувач кафедри д. філос. н., проф. Бондаренко В.Д. (головуючий на засіданні кафедри), д. філос. н., проф. Чорноморець Ю.П., д. філос. н., проф. Остащук І.Б., д. філос. н., доц. Соловій Р.П., д. філос. н., доц. Мокієнко М.М., д. філос. н., доц. Санніков С.В., д. філос. н., доц. Брильов Д. В., к. філос. н., доц. Котлярова Т. О., к. філос. н., доц. Корнійчук Ю.Ю., старший викладач Целковський Г.А., старший викладач Василенко В.С., д. і. н., проф. Мищак І.М.
Секретар: Висоцька Т.М.

2. СЛУХАЛИ: Висновок рецензентів доктора філософських наук, професора Єленського Віктора Євгеновича, доктора філософських наук, доцента Брильова Дениса Валентиновича про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації **Щетініна Олексія Вікторовича** на тему «**Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.**», призначених рішенням засідання вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова від 30 вересня 2021 р. (витяг з протоколу № 3) для проведення попередньої експертизи дисертації, поданої на здобуття ступеня вищої

освіти доктора філософії зі спеціальності 031 Релігієзнавство.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Мищак І. В.

Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 27 грудня 2018 року). Дисертація є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року) і наукової теми тієї ж кафедри «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903).

2.1. Дисертант Щетінін Олексій Вікторович:

Повідомив про основний зміст, концептуальні положення та наукові результати дисертаційної роботи.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що релігійна проблематика в науковому дискурсі все більше привертає увагу не лише вчених, а й викликає значний суспільний інтерес, оскільки церква як соціальний інститут користується одним із найбільших рівнів довіри у громадян. В Україні додаткова зацікавленість релігійною тематикою в цілому та вивченням міжконфесійних відносин зокрема пов'язана з розбудовою української церкви та необхідністю здійснення державою ефективної політики у сфері державно-конфесійних та міжконфесійних відносин. Сучасна Україна є поліконфесійною державою, що додатково сприяє зростанню інтересу до проблеми міжконфесійних відносин. Такі аспекти міжконфесійних відносин, як зміна конфесійної приналежності (міжконфесійні конверсії) та міжконфесійні конфлікти в Україні є явищем не тільки минулого, а й сучасності. Державна політика у сфері міжконфесійних відносин потребує вивчення історичного досвіду цих феноменів, так само як і досвіду політики у сфері міжконфесійних відносин, особливо на території Правобережжя, оскільки цей регіон мав багатоконфесійний та багатонаціональний характер населення. Вивчення релігійно-конфесійної ідентичності представників релігійних спільнот Правобережної України, їх ставлення один до одного, чинників, які це зумовлювали на сьогодні залишається актуальним, оскільки,

на відміну від питань державної політики, міжконфесійних конверсій та міжконфесійних конфліктів, історичний аспект проблеми залишається практично недослідженим українською спільнотою релігієзнавців через складність для вивчення, зумовлену вузькою специфікою цього питання.

Попри те, що українські науковці у рамках різних дисциплін зверталися до вивчення проблеми міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр., до сьогодні ця тема не була комплексно досліджена й узагальнена. Хоча деякі з аспектів досліджуваної проблематики були фрагментарно висвітлені у низці дисертаційних, монографічних та інших робіт, ця проблема досі не стала темою жодного окремого дисертаційного дослідження.

Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному релігієзнавчому дослідженні міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

та передбачає розв'язання таких основних **дослідницьких завдань**:

- здійснення історіографічного аналізу наукової літератури, з'ясувати ступінь розкриття в ній проблеми дослідження;
- охарактеризувати залучені для роботи джерела, визначити їх репрезентативність для виконаного дослідження та здійснити їх класифікацію;
- розкрити методологію та принципи, на яких ґрунтується дослідження;
- дослідити динаміку процесу дискримінації представників неправославних спільнот державою на користь Російської православної церкви на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.;
- проаналізувати державне конфесійне будівництво та соціальне дисциплінування конфесійній сфері мешканців Правобережної України під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.;
- визначити конфесійну ідентичність мешканців Правобережної України під владою Російської імперії в 1793–1917 рр., її характер та особливості;
- систематизувати кількісний та якісний вимір міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.;
- з'ясувати особливості міжконфесійних конфліктів та співпраці на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр., їх характер, рушійні сили та наслідки.

Об'єктом дисертаційного дослідження релігійне життя на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

Предмет дослідження – міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

Основні наукові результати дисертаційної праці.

Наукова новизна дослідження полягає в тому що у роботі вперше було здійснено комплексне узагальнення міжконфесійних відносин на

Правобережній Україні в 1793–1917 рр., у тому числі досліджено відносини між всіма наявними в регіоні конфесіями та релігійними спільнотами.

У роботі сформульовані положення, осмислення яких набуває якості новизни і виносяться на захист.

Вперше:

– введено до наукового обігу нові архівні документи, які розкривають проблему міжконфесійної ідентичності, причини, мотиви та процедури здійснення міжконфесійних конверсій. Введено до наукового обігу вперше в українській історіографії джерела особового походження, зокрема щоденники та спогади польських землевласників Правобережної України, які до сьогодні не використовувалися як джерела з історії міжконфесійних відносин у регіоні. Також вперше як джерела з історії міжконфесійних відносин було використано матеріали, які до цього в українській історіографії вживалися лише як джерела з мовної та соціальної історії регіону;

– розроблено класифікацію джерел з історії міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.;

– запропоновано авторську періодизацію міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні в 1793–1917 рр., що дає змогу спиратися на неї у подальших дослідженнях аналогічної проблематики;

– розглянуто всі наявні в регіоні в досліджуваній період релігійні спільноти та їх місце у міжконфесійних відносинах, що дало змогу комплексно узагальнити проблему міжконфесійних відносин;

– визначено особливості релігійно-конфесійної ідентичності мешканців регіону, ступінь чіткості конфесійної свідомості мешканців Правобережжя в залежності від рівня освіченості, роль держави у процесі розвитку конфесійної свідомості;

– досліджено характер релігійності мешканців регіону та її вплив на міжконфесійні конфлікти, розкритовплив державної політики на неї;

– встановлено роль держави у ставленні представників конфесій регіону один до одного, охарактеризовано інструменти, які застосовувалися для формування такого ставлення.

Подальший розвиток отримали:

– на основі комплексного аналізу наявних дослідницьких даних за весь період 1793–1917 рр. та завдяки залученню нових даних охарактеризовано кількісний та якісний виміри міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні під владою Російської імперії;

– здійснено практичне застосування теорій соціального капіталу П. Бурдьє, соціального дисциплінування Г. Острайха та агрописьменного суспільства Е. Геллнера для аналізу міжконфесійних відносин у регіоні і таким чином розширено методологічний інструментарій вітчизняного академічного релігієзнавства;

– репресивна конфесійна політика Російської імперії у регіоні досліджена з точки зору дискримінації неправославних релігійних спільнот у регіоні та позитивної дискримінації на користь Російської православної церкви, визначено результативність такої політики у динаміці.

Удосконалено:

– термінологічний апарат, зокрема уточнено поняття «соціальне дисциплінування» та «культурний капітал в контексті державної політики», що дозволяє використовувати ці терміни у релігієзнавчих дослідженнях, які стосуються історії релігії в Україні. Для характеристики державної політики регулювання інституційного життя релігійних спільнот регіону введено новий термін «державне конфесійне будівництво», який на інституційному рівні характеризує політику Російської імперії у конфесійній сфері в цілому та на Правобережжі зокрема.

У **вступі** автор детально обґрунтовує актуальність обраної теми, визначає об'єкт і предмет дослідження, формулює мету і наукові завдання роботи; окреслює теоретико-методологічні основи дослідження, наукову новизну, теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи.

У **першому розділі «Історіографія та джерельна база дослідження»** з'ясовано, що історіографію міжконфесійних відносин на Правобережній Україні можна до певної міри умовно розділити на три основні періоди: дорадянський, радянський та сучасний. Кожен із цих періодів має свою специфіку, яка знайшла відображення в основних методологічних підходах авторів. Окремо слід виділити зарубіжні історіографії проблеми та праці дослідників, написані в еміграції. Розроблено класифікацію джерел з історії міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

Висвітлено, що у дорадянський період велика частина праць, що вийшла в Російській імперії, носила апологетичний характер по відношенню до державної політики у сфері міжконфесійних відносин. Проте деякі дослідники цього періоду як М. Драгоманов та Ясевич-Бородаєвська критикували державну політику, вказуючи на самотність релігійного самовизначення мешканців Правобережної України та руйнівні наслідки політики держави для усталеної століттями практики міжконфесійних відносин у регіоні. Історіографія радянського періоду характеризувалася негативним ставленням до інституту релігії, який розглядався через призму марксизму у рамках формаційного підходу. Українські дослідники та громадські діячі в еміграції більш виважено й неупереджено підходили до характеристики релігійних спільнот та міжконфесійних відносин.

Сучасна історіографія певною мірою умовно також поділяється на українську й зарубіжну. Найбільше праць, в яких піднімалася проблема міжконфесійних відносин у досліджуваному регіоні, було створено за останні два десятиліття, оскільки у 1990-і рр. бракувало узагальнюючих праць з історії релігії в Україні, хоча низку фактів з історії міжконфесійних відносин піднімали такі вчені, як О. Крижанівський, Г. Надтока та інші. Серед сучасних українських вчених місце православної церкви у міжконфесійних відносинах у регіоні вивчали такі дослідники, як Г. Святненко, С. Кривошея та ін. Уніатську церкву, її відносини з православною церквою досліджували В. Лось, Р. Шеретюк, І. Шостак, Н. Стоколос, Б. Хіхліч та інші вчені. Місце Римо-католицької церкви у міжконфесійних відносинах висвітлювали О.

Баковецька, О. Буравський, Е. Зваричук. Низка дослідників досліджувала релігійні меншини регіону: С. Таранець – старообрядців, М. Якубович – мусульман, Н. Щербак – юдеїв, В. Шабаровський – караїмів. Окремі вчені розкрили деякі аспекти міжконфесійних відносин. Так, міжконфесійні конфесії досліджував С. Голій, релігійну політику – С. Жилюк, законодавче забезпечення – І. Мищак. Більшість українських дослідників сходиться на тому, що політика Російської імперії руйнувала усталену за тривалий час модель міжконфесійних відносин у регіоні. Низка сучасних українських релігієзнавців – Л. Филипович, І. Панчук, І. Горохолінська, В. Єленський, В. Бондаренко – на основі історичних даних досліджують питання міжконфесійних відносин у сучасній Україні.

Зарубіжна історіографія представлена передусім роботами російських і польських дослідників, у центрі уваги перших – переважно загальні питання державної політики у сфері міжконфесійних відносин та питання історії Російської православної церкви, тоді як польська історіографія є здебільшого католицькоорієнтованою. Американські вчені П. Верт, Б. Скіннер, французький дослідник Д. Бовуа та японський К. Мацузато – розглядають у своїх працях регіон як місце протистояння Римо-католицької та Російської православної церков. На відміну від українських, російських та польських вчених, їхні праці є особливо цінними, оскільки вони відображають погляд на міжконфесійні відносини зі сторони.

Попри те, що українська сучасна історіографія порівняно з іноземною представлена більш широко, згадані дослідники вивчали або якусь одну релігійну спільноту в масштабах регіону, або територіально чи хронологічно їх дослідження охоплювали не весь регіон/не весь період перебування Правобережжя під владою Російської імперії. Також на сьогодні немає жодного комплексного дисертаційного дослідження, присвяченого міжконфесійним відносинам на Правобережній Україні в 1793–1917 рр.

Використані в роботі джерела класифіковано відповідно до критеріїв сучасного джерелознавства. До богословських праць, використаних у роботі, відносяться пастирські листи вищих ієрархів Російської православної та Римо-католицької церков, які певною мірою визначали ставлення християнських конфесій регіону одна до одної. Надзвичайно репрезентативним джерелом для дослідження послужила преса – як світська, що містить низку фактів щодо конфесійного світогляду та конфесій регіону, так і конфесійна – єпархіальні православні «Відомості», протестантські та католицькі газети, які друкували актуальні історичні, полемічні, та інші матеріали.

З'ясовано, що міжконфесійні відносини розглядаються у рамках низки методологічних парадигм. Основними богословськими парадигмами міжконфесійних відносин є екуменізм та еклезіологічний сотеріологічний ексклюзивізм. Класичними соціологічними теоріями щодо типології релігійних організацій є теорія «церква-секта» М. Вебера та Е. Трьольча, а також «деномінаціалізм» Р. Нібура. Однак ці методологічні підходи враховують головним чином реалії релігійно-конфесійного життя західних країн, є «ідеальними типами», а тому можуть бути застосованими щодо

конфесійного життя досліджуваного регіону лише частково, так само як і теорія секуляризації П. Бергера. 1 підрозділ II розділу нашої роботи висвітлює процес дискримінації, здійснюваної державою щодо неправославних мешканців регіону, частково з позицій теорії соціального капіталу П. Бурдьє, у рамках якої нищення культурних товарів некатолицьких віросповідань – культових споруд і предметів – розглядається як нищення державою соціального капіталу неправославних релігійних спільнот регіону. У 2 підрозділі II розділу застосована теорія соціального дисциплінування, розроблена німецьким дослідником Г. Острайхом, яка пояснює формування «програмованого» ставлення представників одних релігійних спільнот регіону до інших. У 1 підрозділі III розділу, присвяченому релігійно-конфесійним відносинам, використано теоретичні міркування американського соціолога Р. Брубейкера щодо релігії і мови, які він називає структурами влади, що використовуються для будівництва групових ідентичностей. Міжконфесійні конфлікти у 3 підрозділі III розділу розглянуті у рамках теорії агрописьменного суспільства англійського філософа та соціального антрополога Е. Геллнера, за якою освіта була бар'єром, що відділяв землевласників від селян і впливав на характер їхньої релігійності та, відповідно, на конфліктність.

У другому розділі «Державна політика щодо регулювання міжконфесійних відносин» виявлено, що впродовж кінця XVIII – початку ХХ ст. політика Російської імперії по відношенню до релігійних спільнот Правобережної України носила характер послідовної дискримінації на користь панівної православної церкви. Через те, що на момент анексії кількісно, економічно та ресурсно в цілому Уніатська та Римо-католицька церкви в регіоні переважали місцеву православну, ця політика була спрямована на те, щоб вирівняти її статус порівняно з іншими релігійними спільнотами регіону. Політика дискримінації неправославних носила послідовний, одновекторний характер упродовж усього періоду російського правління, що тривав з 1793 до 1917 р., спрямований на посилення православ'я та послаблення інших релігійних спільнот Правобережної України.

Акцентується на тому що представники неправославних релігійних спільнот регіону дискримінувалися у таких сферах: земельні відносини, торгівля, свобода пересування та проживання, освіта, будівництво та ремонт культових споруд, шлюбно-сімейні відносини, працевлаштування та спілкування представників різних конфесій і релігій. Хоча кількісні та якісні зміни на користь Російської православної церкви відбувалися повільно, вони, завдяки обмеженням у згаданих сферах, були практично незворотними, призвівши до того, що у регіоні була ліквідована Уніатська церква, закриті майже всі римо-католицькі монастирі, ліквідована система освіти, створена зусиллями церков західнохристиянської традиції, а польські парафіяльні школи для католиків були змушені функціонувати підпільно під постійною загрозою викриття та покарання. У такий спосіб Російська імперія нищила культурний капітал неправославних релігійних спільнот, намагаючись зменшити їх вплив у регіоні. Водночас поступово Російська православна

церква регіону була наповнена освітніми, економічними та матеріальними ресурсами, які завдяки послідовній підтримці держави забезпечили їй перевагу над конкурентами у згаданих сферах. Незважаючи на це, тривалий час через взаємосуперечливість соціальної та релігійної політики православні миряни-селяни були найбезправнішою групою мешканців регіону.

Зазначено, що головним способом організації конфесійного життя у регіоні було державне конфесійне будівництво «згори». У його процесі всі релігійні спільноти – як старі, так і ті, що виникли вже під час російського правління, – були «вписані» в триступеневу ієрархію релігійних організацій, яка складалася з панівної Російської православної церкви, терпимих та нетерпимих релігійних організацій. Відповідно, державна політика полягала у встановленні ефективного контролю над духовенством всіх релігійних спільнот, представлених у регіоні.

Охарактеризовано соціальне дисциплінування – прищеплення та виховання «програмованого» ставлення представників різних конфесій Правобережжя один до одного за допомогою різноманітних соціальних інститутів та інструментів, було політикою Російської держави щодо широких мас регіону. Соціальне дисциплінування православної церкви, розпочате згори силами Російської держави та спрямоване на відмежування останньої від уніатів і римо-католиків регіону, з якими православні мали низку спільних обрядових рис через тривале співжиття, спровокувало соціальне дисциплінування власних мирян з боку уніатського та римо-католицького духовенства

У третьому розділі «**Міжконфесійні відносини на Правобережжі**» відзначено, що релігійно-конфесійна ідентичність більшості мешканців Правобережжя кінця XVIII – початку XX ст. носила розмитий характер – межі трьох християнських конфесій регіону – уніатів (офіційно до 1839 р.), римо-католиків та православних – не були чітко визначеними. Окрім взаємопроникнення елементів західної та східної традицій у релігійній ідентичності та культурі великої кількості мешканців регіону були присутні низка язичницьких елементів, обрядів і культів дохристиянського походження. Тривалий час освіта, керована представниками духовенства релігійних інституцій регіону, яка могла прищепити конфесійну свідомість мешканцям краю, була слабо розвинена й доступна вузькому прошарку заможних осіб, що додатково сприяло підтриманню стану розмитої конфесійної свідомості та ідентичності серед населення Правобережжя. Юдеї, татари-мусульмани та караїми поєднували національну та релігійну ідентичності, що, на відміну від християнських конфесій регіону, робило їхні релігійні спільноти замкнутішими, а ідентичність – чіткіше вираженою. Старообрядці регіону, які майже виключно були росіянами, теж мали чітко виражену ідентичність, будучи відмежованими від української більшості регіону не тільки на обрядовому рівні, а й мовно-етнічно. Протестанти, представлені в регіоні іноземними колоністами та українцями, мали різний характер ідентичності. У протестантів-іноземців вона була етнорелігійною і чіткішою, а в протестантів-українців до початку XX ст. – нестійкою.

Російська імперія виконала завдання по опрацюванню регіону й досягненню кількості православних мешканців понад 50 % дуже швидко – вже станом на 1796 р. Цей процес залежно від території носив як добровільний, так і примусовий характер. На Волині та Західному Поділлі опрацювання було примусовим, а на Київщині та східному Поділлі – носило більш добровільний характер. Оскільки держава до 1830-х рр. не сприймала католицизм як загрозу, чимало уніатів та православних здійснили конверсії або до Римо-католицької, або до Уніатської (у випадку православних із числа колишніх уніатів) церков. Весь час перебування регіону у складі імперії умовно можна розділити на п'ять хронологічних підперіодів щодо умов конверсій.

З'ясовано, що найсильніший тиск держави був спрямований до 1840 р. проти уніатів, а з 1840 р. – проти римо-католиків. Попри офіційно декларований антисемітизм кількість юдеїв у регіоні, які наверталися у християнство, була невеликою, і тому з середини ХІХ ст. загальна кількість юдеїв перевищила кількість римо-католиків. Оскільки суспільство регіону впродовж більшої частини досліджуваного періоду носило агрописьменний характер, що характеризувалося низьким рівнем освіченості селян та їх слабкою обізнаністю в догматичних питаннях, більшість міжконфесійних конфліктів на Правобережжі кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. була інспірована «згори» – духовенством та державною політикою. Значною мірою саме тому прості віряни переважно доброзичливо спілкувалися один з одним. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у регіоні стрімко поширюється пізній протестантизм, характер конфлікту з яким у православ'я мав іншу природу – обізнаність протестантів із біблійним текстом і відкидання обрядів традиційної церкви ускладнювали аргументацію, побудовану на обрядах. Водночас юридичне невизнання з боку держави спричинило закріплення за протестантами-українцями – колишніми православними – негативних назв «штундисти» та «сектанти».

2.2. Запитання до дисертанта Щетініна О. В. та відповіді на них.

Д.філос.н., проф. Бондаренко В.Д.:Дякую за тезисне представлення Вашої роботи. Прошу відповісти на таке запитання: чи можна говорити про те, що сучасні міжконфесійні відносини в Україні є продовженням міжконфесійних відносин у досліджуваній вами в роботі період?

Щетінін О. В.:Дякую за запитання, Вікторе Дмитровичу. І так, і ні. Насамперед треба відзначити, що історичні умови змінились, змінилась релігійна демографія – цілі релігійні спільноти раніше широко представлені, сьогодні значно зменшені, або відсутні. Сьогодні римо-католиків в масштабах цілої України менше ніж на початку ХХ ст. на Правобережній Україні. Тамо, після світових воєн, міграцій, Голокосту регіон втратив численне юдейське населення. З іншого боку конфесійні стереотипи закладені у результаті соціального дисциплінування з боку держави та панівної православної церкви мають своє відлуння і сьогодні, зокрема, народні назви протестантів – «сектанти» і «штунди».

Д.філос.н, проф. Чорноморець Ю.П.: Методологічний інструментарій

Скажіть, будь ласка, яким чином ваша робота розширює методологічний інструментарій вітчизняного релігієзнавства?

Щетінін О. В.: Дякую за запитання, Юрію Павловичу. У нашій роботі застосована низка філософсько-соціологічних теорій для аналізу міжконфесійних відносин у досліджуваному регіоні. Зокрема для аналізу релігійно-конфесійної ідентичності мешканців Правобережжя у досліджуваний період були на фактологічному матеріалі регіону нами були розвинуті міркування про мову та релігію як структури влади, які належать американському соціологу Р. Брубейкеру. У свою чергу, його міркування є розвитком критичної теорії Франкфуртської школи щодо структур влади. Такий погляд на історичний розвиток конфесійної ідентичності дозволяє досліджувати динаміку секуляризації у регіоні – поступове вирівнювання значення мови до значення релігії з наступною заміною і є придатним для дослідження релігійної ідентичності і в інших регіонах України.

Д.філос.н. Соловій Р. П.: Як Ви вважаєте, наскільки можна використовувати результати Вашого дисертаційного дослідження при викладанні в університетах? Як бачите конкретно практичну складову Вашої дисертаційної роботи?

Щетінін О. В.: Дякую за запитання. В першу чергу наше дослідження стосується історії релігійних процесів на території України. В сучасному суспільстві дуже часто немає розуміння масштабів релігійної розмаїтості України у минулому, зокрема регіону Правобережної України, величезний подив викликає інформація про наявність осілих поселень мусульман на Волині та караїмів. Подібно до цього, немає розуміння того, що ставлення до деяких релігійних спільнот є результатом цілеспрямованої роботи царської влади впродовж десятиліть, яка була продовжена радянською антирелігійною та антисектантською пропагандою

Результати нашого дослідження можуть бути використані для вироблення державної політики, в першу чергу для вивчення її негативного досвіду. У нашому дослідженні показано, що політика держави яка мала на меті посилення ролі інституціоналізованої релігії призвела до послаблення її ролі і відчуження вірян від церков регіону. Дослідження доводить що підтримка державою монополії однієї релігійної організації на окресленій території і надання їй привілеїв призводить до відчуження від інституціоналізованих форм релігійного життя. Висновки із дослідження є корисною теоретичною базою для працівників ДЕСС при розробці нормативно-правової бази для міжконфесійних відносин.

К.філос.н., доц. Котлярова Т.О.: Скажіть, будь ласка, що Вас спрямувало в дослідження міжконфесійних відносин на Правобережжі?

Щетінін О. В.: Дякую за запитання. Коли я навчався на магістратурі то познайомився з науковим доробком Х. Казанови, який висунув тезу про подібність конфесійної ситуації в Україні з США. Додаткове зацікавлення даною темою було викликане тим, що в Україні існують широко поширені стереотипи щодо деяких релігійних організацій. А оскільки я навчався на

історичному факультеті перед тим, як вступити на спеціальність релігієзнавство, я захотів з'ясувати історичне коріння ставлення різних релігійних організацій в Україні одне до одного, що врешті-решт привело мене до теми міжконфесійних відносин, а оскільки такі відносини у інших регіонах країни вже стали предметом дослідження, я обрав регіон де проживаю і який що не був комплексно досліджений на предмет міжконфесійних відносин.

Д.ф.н., доц. Санніков С.В.: Скажіть, будь ласка, яке відношення має використання праць Ернеста Геллнера до питання міжконфесійних відносин на Правобережній Україні?

Щетінін О. В.: Дякую за запитання. Ернест Геллнер – визначний британський інтелектуал та соціальний антрополог. Хоча його міркування стосуються суспільства в цілому, вони є тою пояснювальною схемою, яка, з одного боку розкриває природу міжконфесійних конфліктів, а з іншого боку не використовувалась для розкриття сутності міжконфесійних конфліктів у досліджуваному нами регіоні. Його праця «Нації та націоналізм» є класичною і широко відомою серед дослідників націоналізму. У ній він виклав теорію агрописьменного суспільства, яка, на нашу думку відповідає фактологічному матеріалу досліджуваного нами регіону.

Головуючий: Чи є ще запитання до здобувача? (Немає). Дякуємо за відповіді.

3. ВИСТУПИЛИ:

Науковий керівник – д. істор. н., професор Мищак І. М. виступив з позитивним відгуком про дисертацію.

Релігійна проблематика в науковому дискурсі все більше привертає увагу не лише вчених, а й викликає значний суспільний інтерес, оскільки церква як соціальний інститут користується великим рівнем довіри у громадян. В Україні додаткова зацікавленість релігійною тематикою в цілому та вивченням міжконфесійних відносин зокрема пов'язана з розбудовою української церкви та необхідністю здійснення державою ефективної політики у сфері державно-конфесійних та міжконфесійних відносин. Сучасна Україна є поліконфесійною державою, що додатково сприяє зростанню інтересу до проблеми міжконфесійних відносин. Відповідно, дисертаційна робота Щетініна О. В. є актуальним науковим дослідженням, що присвячене комплексному аналізу міжконфесійним відносинам на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

Дисертація Щетініна О. В. «Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.» є новаторським самостійним науковим дослідженням, виконаним у парадигмі вітчизняної релігієзнавчої науки.

Дисертаційна робота є важливим внеском у вітчизняне релігієзнавство, адже попри те, що українські науковці у рамках різних дисциплін зверталися до вивчення проблеми міжконфесійних відносин на Правобережній Україні

під владою Російської імперії в 1793–1917 рр., до сьогодні ця тема не була комплексно досліджена й узагальнена. Будучи висвітлена фрагментарно у наявних дисертаційних, монографічних та інших дослідженнях, вона не стала темою жодного окремого дисертаційного дослідження. Тому вельми на часі є робота Щетініна О. В., який, окрім завершення навчання в аспірантурі кафедри богослов'я та релігієзнавства національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, навчався на історичних спеціальностях. Отже, науковець продемонстрував вміння поєднати методологію та концептуальні підходи філософських і філологічних наук, результатом чого є комплексна й інтердисциплінарна робота.

Автором розглянуто всі наявні на Правобережжі в досліджуваний період релігійні спільноти, та їх місце у міжконфесійних відносинах, зокрема Російську православну церкву, Уніатську церкву, Римо-католицьку церкву, старообрядців, протестантів, юдеїв, караїмів, мусульман та релігійні спільноти містичних напрямків на основі християнства. Це дало змогу комплексно узагальнити проблему міжконфесійних відносин в регіоні в 1793–1917 рр.

У дисертації висвітлено питання релігійно-конфесійної ідентичності мешканців регіону, визначено ступінь чіткості конфесійної свідомості мешканців досліджуваного регіону в залежності від освіченості, роль держави у процесі розвитку конфесійної свідомості. Межі трьох християнських конфесій регіону не були чітко визначеними. Окрім взаємопроникнення елементів західної та східної традицій у релігійній ідентичності та культурі великої кількості мешканців регіону були присутні низка язичницьких елементів, обрядів і культів дохристиянського походження. Тривалий час освіта, керована представниками духовенства релігійних інституцій регіону, яка могла прищепити конфесійну свідомість мешканцям краю, була слабо розвинена й доступна вузькому прошарку заможних осіб, що додатково сприяло підтриманню стану розмитої конфесійної свідомості та ідентичності серед населення Правобережжя.

Досліджено характер релігійності мешканців регіону та її вплив на міжконфесійні конфлікти, вивчено вплив державної політики на неї. Суспільство регіону зберігало впродовж досліджуваного періоду становий характер і тому релігійність селян, які тут склали більшість вірян християнських конфесій, носила обрядовий неконфліктний характер, а конфлікти, які відбувалися між конфесіями, були як правило інспіровані згори духовенством та державою. Водночас релігійність пізніх протестантів через обізнаність останніх із біблійним текстом мала здебільшого необрядовий характер, що у конфліктах з ними робило неможливою аргументацію, побудовану на обрядах.

У роботі проаналізовано роль держави у ставленні представників конфесій регіону один до одного, інструменти, які застосовувалися для формування такого ставлення. Російська імперська влада, всебічною підтримкою якої користувалася Російська православна церква у регіоні, використовувала такі модерні інструменти, як масове книгодрукування, пресу та освіту для формування негативного ставлення до представників

неправославних релігійних спільнот регіону. З іншого боку, конфесійна політика держави була зумовлена богословською парадигмою міжконфесійних відносин панівної в Російській імперії православної церкви – еклезіологічним сотеріологічним ексклюзивізмом.

Подальший розвиток у дослідженні отримала характеристика кількісного та якісного виміру міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні під владою Російської імперії шляхом комплексного аналізу наявних дослідницьких даних за весь період 1793–1917 рр. та завдяки залученню нових даних.

Крім цього, було здійснене практичне застосування теорій соціального капіталу П. Бурдьє, соціального дисциплінування Г. Острайха та агрописьменного суспільства Е. Геллнера для аналізу міжконфесійних відносин у регіоні і в такий спосіб розширено методологічний інструментарій вітчизняного академічного релігієзнавства.

Новим досягненням у теоретичному плані є переконливість висновків дисертаційної роботи, які будуть важливою методологічною основою для філософсько-релігієзнавчих досліджень міжконфесійних відносин, а також широкого дискурсу гуманітарних студій, які стосуються вивчення релігійної ідентичності і конфліктів.

Авторська точка зору всебічно аргументована, що відображено у висновках кожного розділу та роботи в цілому. Положення наукової новизни дисертаційної роботи, що ґрунтується на комплексному філософсько-релігієзнавчому аналізі міжконфесійних відносин у їх різних виявах – міжконфесійних конфліктів, міжконфесійній конверсії та співпраці.

Висновки дисертації цілком відображають отримані результати дослідження. Параметри актуальності, новизни, методології тощо, окреслені у вступі, є логічними і витриманими, що є виразним свідченням обґрунтованості загальної концепції дисертаційної праці. Відповідність результатів роботи спеціальності 031 Релігієзнавство підтверджена репрезентативністю матеріалу та розробленою методологією для його опрацювання.

Зважаючи на основні здобутки наукового дослідження, маємо підстави стверджувати, що висновки виконаної дисертації є важливим внеском у релігієзнавчу науку, практичне значення яких полягає в можливості їхнього застосування при виконанні наукових досліджень із релігієзнавства, у процесі викладання релігієзнавчих, філософських і богословських дисциплін, а також у виробленні державної політики, у якій необхідно формувати середовище конструктивного діалогу.

Теоретичні й практичні результати дисертаційного дослідження Щетініна О. В. апробовано в достатній кількості публікацій та під час участі в низці наукових конференцій.

Дисертаційна робота **Щетініна О. В. «Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.»** є завершеним самостійним науковим дослідженням. Висновки дисертації цілком відображають отримані результати дослідження. Параметри актуальності, новизни, методології тощо, окреслені у вступі, є витриманими,

що є переконливим свідченням обґрунтованості загальної концепції дисертаційної праці. Авторська точка зору всебічно аргументована, що відображено у висновках до кожного розділу та роботи в цілому. Відповідність результатів роботи спеціальності 031 Релігієзнавство підтверджена репрезентативністю матеріалу, доцільною методологією та розробленою методикою для його опрацювання.

Дисертація **Щетініна О. В. «Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.»** є завершеною науковою працею, що відповідає вимогам п. 9-18 «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 167» і може бути подана для проведення процедури рецензування у відповідному структурному підрозділі Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова і для подальшого захисту.

Доктор філософських наук, доцент Мокієнко М.М. відзначив, що робота стоїть на високому рівні релігієзнавчих досліджень, чимало матеріалу буде корисним і для подальших релігієзнавчих студій, завдяки введенню в обіг нових джерел – як архівних та особового походження. У цілому дисертація гідна бути рекомендованою до захисту у спеціалізованій вченій раді.

Доктор філософських наук, проф. Чорноморець Ю. П. наголосив, що у дисертації є переконливо доведена наукова новизна. Дисертація є результатом кількарічної праці та має всі необхідні позитивні якості за своєю формою та за своїм змістовим вираженням. В цілому дисертація є самостійним комплексним дослідженням, яке можемо рекомендувати до захисту.

Кандидат філософських наук, доцент Корнійчук Ю.В. виступила з позитивним відгуком про дисертаційну роботу. Дисертація може бути розвинута і далі, мати практичні втілення запропонованих ідей, висновків. Адже розуміння історичних коренів феноменів, що є впливовими у релігійному середовищі, дозволяє краще досягати міжрелігійного миру сьогодні, можна використати дані представлено дисертаційного дослідження у так званій культурній дипломатії, потенціал якої в українському суспільстві й науці слід активно розвивати. Отже, дисертаційне дослідження може бути рекомендованим до захисту.

Доктор філософських наук, професор Єленський В. Є. та доктор філософських наук, доцент Брильов Д. В. виступили із висновком рецензентів.

ВИСНОВОК

рецензентів

доктора філософських наук, професора Єленського Віктора Євгеновича, доктора філософських наук, доцента Брильова Дениса Валентиновича про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації **Щетініна Олексія Вікторовича** на тему **«Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в**

1793–1917 рр.», поданої на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії за спеціальністю 031 Релігієзнавство (09.00.11 – релігієзнавство)

Дисертація присвячена дослідженню міжконфесійним відносинам на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр. – актуальній темі, яка попри дискусії на різних площадках, не була предметом комплексного філософсько-релігієзнавчого дослідження.

У дисертаційній роботі встановлено, що попри всі намагання Російської імперії зруйнувати усталену модель міжконфесійних відносин на Правобережній Україні їм вдалося це лише частково. Автором вперше введено до наукового обігу нові архівні документи, які розкривають проблему міжконфесійної ідентичності, причини, мотиви та процедури здійснення міжконфесійних конверсій. Введено до наукового обігу вперше в українській історіографії джерела особового походження, зокрема щоденники та спогади польських землевласників Правобережної України, які до сьогодні не використовувалися як джерела з історії міжконфесійних відносин у регіоні. Також вперше як джерела з історії міжконфесійних відносин було використано матеріали, які до цього в українській історіографії вживалися лише як джерела з мовної та соціальної історії регіону. У дослідженні розроблено класифікацію джерел з історії міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

Запропоновано авторську періодизацію міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні в 1793–1917 рр., проаналізовано правові та демографічні чинники кількісного зростання та зменшення релігійних спільнот, що дає змогу спиратися на неї у подальших дослідженнях аналогічної проблематики. Весь період перебування регіону під владою Російської імперії можна розділити на п'ять підперіодів, кожен з яких мав свою специфіку, обумовлену політичними, правовими та іншими обставинами. Вже на 1796 р. влада імперії домоглася православної більшості мешканців у регіоні, яка до 1917 р. не опускалася нижче 50 % мешканців. У подальшому в регіоні у 1839 р. була ліквідована Уніатська церква, а завдяки тиску влади кількість вірних Римо-католицької церкви залишалася до кінця XIX ст. практично незмінною, почавши зростати завдяки високій народжуваності та дозволу відпадати від православ'я указом 1905 р.

Розглянуто всі наявні на Правобережжі в досліджуваний період релігійні спільноти, та їх місце у міжконфесійних відносинах, зокрема Російську православну церкву, Уніатську церкву, Римо-католицьку церкву, старообрядців, протестантів, юдеїв, караїмів, мусульман та релігійні спільноти містичних напрямків на основі християнства. Це дало змогу комплексно узагальнити проблему міжконфесійних відносин в регіоні в 1793–1917 рр.

Висвітлено питання релігійно-конфесійної ідентичності мешканців регіону, визначено ступінь чіткості конфесійної свідомості мешканців досліджуваного регіону в залежності від освіченості, роль держави у процесі розвитку конфесійної свідомості. Межі трьох християнських конфесій регіону

не були чітко визначеними. Окрім взаємопроникнення елементів західної та східної традицій у релігійній ідентичності та культурі великої кількості мешканців регіону були присутні низка язичницьких елементів, обрядів і культів дохристиянського походження. Тривалий час освіта, керована представниками духовенства релігійних інституцій регіону, яка могла прищепити конфесійну свідомість мешканцям краю, була слабо розвинена й доступна вузькому прошарку заможних осіб, що додатково сприяло підтриманню стану розмитої конфесійної свідомості та ідентичності серед населення Правобережжя.

Досліджено характер релігійності мешканців регіону та її вплив на міжконфесійні конфлікти, вивчено вплив державної політики на неї. Суспільство регіону зберігало впродовж досліджуваного періоду становий характер і тому релігійність селян, які тут склали більшість вірян християнських конфесій, носила обрядовий неконфліктний характер, а конфлікти, які відбувалися між конфесіями, були як правило інспіровані згори духовенством та державою. Водночас релігійність пізніх протестантів через обізнаність останніх із біблійним текстом мала здебільшого необрядовий характер, що у конфліктах з ними робило неможливою аргументацію, побудовану на обрядах.

Проаналізовано роль держави у ставленні представників конфесій регіону один до одного, інструменти, які застосовувалися для формування такого ставлення. Російська імперська влада, всебічною підтримкою якої користувалася Російська православна церква у регіоні, використовувала такі модерні інструменти, як масове книгодрукування, пресу та освіту для формування негативного ставлення до представників неправославних релігійних спільнот регіону. З іншого боку, конфесійна політика держави була зумовлена богословською парадигмою міжконфесійних відносин панівної в Російській імперії православної церкви – еклезіологічним сотеріологічним ексклюзивізмом.

Подальший розвиток у дослідженні отримала характеристика кількісного та якісного виміру міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні під владою Російської імперії шляхом комплексного аналізу наявних дослідницьких даних за весь період 1793–1917 рр. та завдяки залученню нових даних.

Крім цього, було здійснене практичне застосування теорій соціального капіталу П. Бурдьє, соціального дисциплінування Г. Острайха та агрописьменного суспільства Е. Геллнера для аналізу міжконфесійних відносин у регіоні і в такий спосіб розширено методологічний інструментарій вітчизняного академічного релігієзнавства.

Автор аналізує репресивну конфесійну політику Російської імперії у регіоні, досліджену з точки зору позитивної дискримінації на користь Російської православної церкви та дискримінації неправославних релігійних спільнот. Доведено, що ця політика давала повільні результати. Це виявлялося в тому, що навіть у 1860-х рр. у двох із трьох губерній регіону – Подільській та Волинській – православні мешканці склали меншість міського населення,

а забезпеченість культовими спорудами і їх якість, навіть наприкінці ХІХ ст., серед римо-католиків була кращою, ніж серед православних. І хоча вектор політики держави, спрямований на посилення Російської православної церкви і послаблення інших релігійних спільнот регіону, був незмінний, зміни попри їх поступовість були невідворотними, а тому економічні, освітні та людські ресурси на Правобережжі були перерозподілені на користь Російської православної церкви, яка отримала фактичний і юридичний привілейований статус.

У роботі удосконалено термінологічний апарат, зокрема уточнено поняття «соціальне дисциплінування» та «культурний капітал», використані в контексті державної політики у сфері міжконфесійних відносин у регіоні. Це дозволяє використовувати зазначені терміни у подальших релігієзнавчих дослідженнях, які стосуються історії релігії в Україні. Для характеристики державної політики регулювання інституційного життя релігійних спільнот регіону введено новий термін: «державне конфесійне будівництво», який характеризує інституційну політику Російської імперії у сфері конфесійного життя в імперії в цілому та в регіону зокрема.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що релігійна проблематика в науковому дискурсі все більше привертає увагу не лише вчених, а й викликає значний суспільний інтерес, оскільки церква як соціальний інститут користується великим рівнем довіри у громадян. В Україні додаткова зацікавленість релігійною тематикою в цілому та вивченням міжконфесійних відносин зокрема пов'язана з розбудовою української церкви та необхідністю здійснення державою ефективної політики у сфері державно-конфесійних та міжконфесійних відносин. Сучасна Україна є поліконфесійною державою, що додатково сприяє зростанню інтересу до проблеми міжконфесійних відносин.

Актуальність теми також полягає в тому, що такі аспекти міжконфесійних відносин, як зміна конфесійної приналежності (міжконфесійні конверсії) та міжконфесійні конфлікти в Україні, є явищем не тільки минулого, а й сучасності. Державна політика у сфері міжконфесійних відносин потребує вивчення історичного досвіду цих феноменів, так само як і досвіду політики у сфері міжконфесійних відносин, особливо на території Правобережжя, оскільки цей регіон мав багатоконфесійний та багатонаціональний характер населення. Вивчення релігійно-конфесійної ідентичності представників релігійних спільнот Правобережної України, їх ставлення один до одного, чинників, які на це впливали, на сьогодні залишається актуальним, оскільки, на відміну від питань державної політики, історичний аспект міжконфесійних конверсій та міжконфесійних конфліктів залишається практично недослідженим українською спільнотою релігієзнавців.

Попри те, що українські науковці у межах різних дисциплін зверталися до вивчення проблеми міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр., до сьогодні ця тема не була комплексно досліджена й узагальнена. Будучи висвітлена фрагментарно у

наявних дисертаційних, монографічних та інших дослідженнях, вона не стала темою жодного окремого дисертаційного дослідження.

Наукова новизна роботи. У роботі вперше було здійснено комплексне узагальнення міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в 1793–1917 рр., у тому числі досліджено відносини між всіма наявними в регіоні конфесіями та релігійними спільнотами.

У роботі сформульовані положення, осмислення яких набуває якості новизни і виносяться на захист.

Уперше:

– введено до наукового обігу нові архівні документи, які розкривають проблему міжконфесійної ідентичності, причини, мотиви та процедури здійснення міжконфесійних конверсій. Введено до наукового обігу вперше в українській історіографії джерела особового походження, зокрема щоденники та спогади польських землевласників Правобережної України, які до сьогодні не використовувалися як джерела з історії міжконфесійних відносин у регіоні. Також вперше як джерела з історії міжконфесійних відносин було використано матеріали, які до цього в українській історіографії вживалися лише як джерела з мовної та соціальної історії регіону;

– розроблено класифікацію джерел з історії міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.;

– запропоновано авторську періодизацію міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні в 1793–1917 рр., що дає змогу спиратися на неї у подальших дослідженнях аналогічної проблематики;

– розглянуто всі наявні в регіоні в досліджуваний період релігійні спільноти та їх місце у міжконфесійних відносинах, що дало змогу комплексно узагальнити проблему міжконфесійних відносин;

– визначено особливості релігійно-конфесійної ідентичності мешканців регіону, ступінь чіткості конфесійної свідомості мешканців Правобережжя в залежності від рівня освіченості, роль держави у процесі розвитку конфесійної свідомості;

– досліджено характер релігійності мешканців регіону та її вплив на міжконфесійні конфлікти, розкритовплив державної політики на неї;

– встановлено роль держави у ставленні представників конфесій регіону один до одного, охарактеризовано інструменти, які застосовувалися для формування такого ставлення.

Подальший розвиток отримали:

– на основі комплексного аналізу наявних дослідницьких даних за весь період 1793–1917 рр. та завдяки залученню нових даних охарактеризовано кількісний та якісний виміри міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні під владою Російської імперії;

– здійснено практичне застосування теорій соціального капіталу П. Бурдьє, соціального дисциплінування Г. Острайха та агрописьменного суспільства Е. Геллнера для аналізу міжконфесійних відносин у регіоні і таким чином розширено методологічний інструментарій вітчизняного академічного релігієзнавства;

– репресивна конфесійна політика Російської імперії у регіоні досліджена з точки зору дискримінації неправославних релігійних спільнот у регіоні та позитивної дискримінації на користь Російської православної церкви, визначено результативність такої політики у динаміці.

Удосконалено:

– термінологічний апарат, зокрема уточнено поняття «соціальне дисциплінування» та «культурний капітал в контексті державної політики», що дозволяє використовувати ці терміни у релігієзнавчих дослідженнях, які стосуються історії релігії в Україні. Для характеристики державної політики регулювання інституційного життя релігійних спільнот регіону введено новий термін «державне конфесійне будівництво», який на інституційному рівні характеризує політику Російської імперії у конфесійній сфері в цілому та на Правобережжі зокрема.

Теоретичне значення дисертації. Виконане дисертаційне дослідження є важливим для українського релігієзнавства з огляду на розкриття особливостей міжконфесійних відносин на Правобережній Україні у минулому, які значною мірою характерні й для сучасного конфесійного становища регіону. Теоретичні висновки дослідження можуть служити основою для подальших робіт, які стосуватимуться історії та сучасного стану міжконфесійних відносин в Україні.

Практичне значення дослідження. Висновки та основні положення дисертації можуть бути використані в практичній сфері в процесі удосконалення політики у сфері державно-церковних та міжконфесійних відносин; у науковій сфері – при підготовці наукових досліджень і науково-методичної літератури з релігієзнавства; в освітній сфері – для підготовки і викладання відповідних навчальних курсів, зокрема релігієзнавчих – «Релігієзнавство», «Історія релігії в Україні», та богословських – «Історія церкви».

Результати дослідження повною мірою відображені у 3 наукових статтях, 2 з яких містяться в українських фахових наукових виданнях, а 1 – в іноземному науковому фаховому виданні.

Дисертація **Щетініна Олексія Вікторовича** на тему «**Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.**» є цілісним завершеним дослідженням, яке відповідає вимогам «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167 і може бути подане до захисту в разовій спеціалізованій вченій раді.

Головуючий на засіданні кафедри д. філос. н., проф. Бондаренко В.Д. підсумував, що обидва рецензенти та члени кафедри, які виступили, були однастайні в позитивній оцінці дисертаційного дослідження Щетініна О. В., її відповідності «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167.

4. УХВАЛИЛИ: Наукову доповідь Щетініна О. В., у якій висвітлено основні наукові результати дисертаційної роботи, взяти до уваги.

Прийняти такі **ВИСНОВКИ** щодо дисертаційної роботи **Щетініна Олексія Вікторовича** на тему «**Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.**». Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол протокол № 4 від 01 грудня 2017 року). Дисертація є частиною науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року) і наукової теми тієї кафедри «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903).

4.1. Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена тим, що релігійна проблематика в науковому дискурсі все більше привертає увагу не лише вчених, а й викликає значний суспільний інтерес, оскільки церква як соціальний інститут користується великим рівнем довіри у громадян. В Україні додаткова зацікавленість релігійною тематикою в цілому та вивченням міжконфесійних відносин зокрема пов'язана з розбудовою української церкви та необхідністю здійснення державою ефективної політики у сфері державно-конфесійних та міжконфесійних відносин. Сучасна Україна є поліконфесійною державою, що додатково сприяє зростанню інтересу до проблеми міжконфесійних відносин.

Актуальність теми також полягає в тому, що такі аспекти міжконфесійних відносин, як зміна конфесійної приналежності (міжконфесійні конверсії) та міжконфесійні конфлікти в Україні, є явищем не тільки минулого, а й сучасності. Державна політика у сфері міжконфесійних відносин потребує вивчення історичного досвіду цих феноменів, так само як і досвіду політики у сфері міжконфесійних відносин, особливо на території Правобережжя, оскільки цей регіон мав багатоконфесійний та багатонаціональний характер населення. Вивчення релігійно-конфесійної ідентичності представників релігійних спільнот Правобережної України, їх ставлення один до одного, чинників, які на це впливали, на сьогодні залишається актуальним, оскільки, на відміну від питань державної політики, історичний аспект міжконфесійних конверсій та міжконфесійних конфліктів залишається практично недослідженим українською спільнотою релігієзнавців.

Попри те, що українські науковці у рамках різних дисциплін зверталися до вивчення проблеми міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр., до сьогодні ця тема не була

комплексно досліджена й узагальнена. Будучи висвітлена фрагментарно у наявних дисертаційних, монографічних та інших дослідженнях, вона не стала темою жодного окремого дисертаційного дослідження.

4.2. Предметом дослідження є міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

Наукова новизна роботи полягає у тому що в роботі вперше було здійснено комплексне узагальнення міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в 1793–1917 рр., у тому числі досліджено відносини між всіма наявними в регіоні конфесіями та релігійними спільнотами.

У роботі сформульовані положення, осмислення яких набуває якості новизни і виносяться на захист.

Уперше:

– введено до наукового обігу нові архівні документи, які розкривають проблему міжконфесійної ідентичності, причини, мотиви та процедури здійснення міжконфесійних конверсій. Введено до наукового обігу вперше в українській історіографії джерела особового походження, зокрема щоденники та спогади польських землевласників Правобережної України, які до сьогодні не використовувалися як джерела з історії міжконфесійних відносин у регіоні. Також вперше як джерела з історії міжконфесійних відносин було використано матеріали, які до цього в українській історіографії вживалися лише як джерела з мовної та соціальної історії регіону;

– розроблено класифікацію джерел з історії міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.;

– запропоновано авторську періодизацію міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні в 1793–1917 рр., що дає змогу спиратися на неї у подальших дослідженнях аналогічної проблематики;

– розглянуто всі наявні в регіоні в досліджуваний період релігійні спільноти та їх місце у міжконфесійних відносинах, що дало змогу комплексно узагальнити проблему міжконфесійних відносин;

– визначено особливості релігійно-конфесійної ідентичності мешканців регіону, ступінь чіткості конфесійної свідомості мешканців Правобережжя в залежності від рівня освіченості, роль держави у процесі розвитку конфесійної свідомості;

– досліджено характер релігійності мешканців регіону та її вплив на міжконфесійні конфлікти, розкритовплив державної політики на неї;

– встановлено роль держави у ставленні представників конфесій регіону один до одного, охарактеризовано інструменти, які застосовувалися для формування такого ставлення.

Подальший розвиток отримали:

– на основі комплексного аналізу наявних дослідницьких даних за весь період 1793–1917 рр. та завдяки залученню нових даних охарактеризовано кількісний та якісний виміри міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні під владою Російської імперії;

– здійснено практичне застосування теорій соціального капіталу П. Бурдьє, соціального дисциплінування Г. Острайха та агрописьменного

суспільства Е. Геллнера для аналізу міжконфесійних відносин у регіоні і таким чином розширено методологічний інструментарій вітчизняного академічного релігієзнавства;

– репресивна конфесійна політика Російської імперії у регіоні досліджена з точки зору дискримінації неправославних релігійних спільнот у регіоні та позитивної дискримінації на користь Російської православної церкви, визначено результативність такої політики у динаміці.

Удосконалено:

– термінологічний апарат, зокрема уточнено поняття «соціальне дисциплінування» та «культурний капітал в контексті державної політики», що дозволяє використовувати ці терміни у релігієзнавчих дослідженнях, які стосуються історії релігії в Україні. Для характеристики державної політики регулювання інституційного життя релігійних спільнот регіону введено новий термін «державне конфесійне будівництво», який на інституційному рівні характеризує політику Російської імперії у конфесійній сфері в цілому та на Правобережжі зокрема.

На захист винесено такі положення:

У дисертації вперше у вітчизняному науковому дискурсі здійснене комплексне релігієзнавчо-філософське дослідження міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в період 1793–1917 рр..

1. Історіографію міжконфесійних відносин на Правобережній Україні можна до певної міри умовно розділити на три основні періоди: дорадянський, радянський та сучасний. Кожен із цих періодів має свою специфіку, яка знайшла відображення в основних методологічних підходах авторів. Окремо слід виділити зарубіжні історіографії проблеми та праці дослідників, написані в еміграції. Сучасна історіографія умовно ділиться на українську та зарубіжну.

2. Використані в роботі джерела класифіковано відповідно до критеріїв сучасного джерелознавства. Їх можна поділити на такі види: 1) офіційні акти та інші нормативно-розпорядчі документи державних установ; статuti та інші офіційні документи релігійних організацій; 2) статистичні й довідкові матеріали; 3) джерела особового походження; 4) богословські праці; 5) матеріали періодичної преси.

3. Міжконфесійні відносини розглядаються у рамках низки методологічних парадигм. Основними богословськими парадигмами міжконфесійних відносин є екуменізм та еклезіологічний сотеріологічний ексклюзивізм. Класичними соціологічними теоріями щодо типології релігійних організацій є теорія «церква-секта» М. Вебера та Е. Трьольча, а також «деномінаціалізм» Р. Нібура. Однак ці методологічні підходи враховують головним чином реалії релігійно-конфесійного життя західних країн, є «ідеальними типами», а тому можуть бути застосованими щодо конфесійного життя досліджуваного регіону лише частково, так само як і теорія секуляризації П. Бергера.

4. Упродовж кінця XVIII – початку XX ст. політика Російської імперії по відношенню до релігійних спільнот Правобережної України носила характер послідовної дискримінації на користь панівної православної церкви. Через те,

що на момент анексії кількісно, економічно та ресурсно в цілому Уніатська та Римо-католицька церкви в регіоні переважали місцеву православну, ця політика була спрямована на те, щоб вирівняти її статус порівняно з іншими релігійними спільнотами регіону. Політика дискримінації неправославних носила послідовний, одновекторний характер упродовж усього періоду російського правління, що тривав з 1793 до 1917 р., спрямований на посилення православ'я та послаблення інших релігійних спільнот Правобережної України. Представники неправославних релігійних спільнот регіону дискримінувалися у таких сферах: земельні відносини, торгівля, свобода пересування та проживання, освіта, будівництво та ремонт культових споруд, шлюбно-сімейні відносини, працевлаштування та спілкування представників різних конфесій і релігій. Хоча кількісні та якісні зміни на користь Російської православної церкви відбувалися повільно, вони, завдяки обмеженням у згаданих сферах, були практично незворотними.

5. Головним способом організації конфесійного життя у регіоні було державне конфесійне будівництво «згори». У його процесі всі релігійні спільноти – як старі, так і ті, що виникли вже під час російського правління, – були «вписані» в триступеневу ієрархію релігійних організацій, яка складалася з панівної Російської православної церкви, терпимих та нетерпимих релігійних організацій. Відповідно, державна політика полягала у встановленні ефективного контролю над духовенством всіх релігійних спільнот, представлених у регіоні.

6. Релігійно-конфесійна ідентичність більшості мешканців Правобережжя кінця XVIII – початку XX ст. носила розмитий характер – межі трьох християнських конфесій регіону – уніатів (офіційно до 1839 р.), римо-католиків та православних – не були чітко визначеними. Окрім взаємопроникнення елементів західної та східної традицій у релігійній ідентичності та культурі великої кількості мешканців регіону були присутні низка язичницьких елементів, обрядів і культів дохристиянського походження. Тривалий час освіта, керована представниками духовенства релігійних інституцій регіону, яка могла прищепити конфесійну свідомість мешканцям краю, була слабо розвинена й доступна вузькому прошарку заможних осіб, що додатково сприяло підтриманню стану розмитої конфесійної свідомості та ідентичності серед населення Правобережжя. Юдеї, татари-мусульмани та караїми поєднували національну та релігійну ідентичності, що, на відміну від християнських конфесій регіону, робило їхні релігійні спільноти замкнутішими, а ідентичність – чіткіше вираженою. Старообрядці регіону, які майже виключно були росіянами, теж мали чітко виражену ідентичність, будучи відмежованими від української більшості регіону не тільки на обрядовому рівні, а й мовно-етнічно. Протестанти, представлені в регіоні іноземними колоністами та українцями, мали різний характер ідентичності. У протестантів-іноземців вона була етнорелігійною і чіткішою, а в протестантів-українців до початку XX ст. – нестійкою.

7. Російська імперія виконала завдання по опрацюванню регіону й досягненню кількості православних мешканців понад 50 % дуже швидко – вже

станом на 1796 р. Цей процес залежно від території носив як добровільний, так і примусовий характер. На Волині та Західному Поділлі опрацювання було примусовим, а на Київщині та східному Поділлі – носило більш добровільний характер. Оскільки держава до 1830-х рр. не сприймала католицизм як загрозу, чимало уніатів та православних здійснили конверсії або до Римо-католицької, або до Уніатської (у випадку православних із числа колишніх уніатів) церков. Весь час перебування регіону у складі імперії умовно можна розділити на п'ять підперіодів щодо умов конверсій: перший – 1793–1796 рр. – період масових пітримуваних державою навернень уніатів у православ'я; другий – з кінця 1790-х і до початку 1830-х рр. – повернення/навернення частини православних до уніатства і католицизму; третій – після 1830–1831 і до початку 1860 рр. – ліквідація Уніатської церкви та навернення частини римо-католиків до православ'я; четвертий – з початку 1860-х – до початку ХХ ст. – поширення пізнього протестантизму серед українців як результат їх нелегального відпадиння від православної церкви; п'ятий – 1905–1917 рр. – легальне масове відпадиння від Російської православної церкви при одночасному успішному наверненню до панівного віросповідання старообрядців, мусульман та представників містичного угруповання христів.

8. Оскільки суспільство регіону впродовж більшої частини досліджуваного періоду носило агрописьменний характер, що характеризувалося низьким рівнем освіченості селян та їх слабкою обізнаністю в догматичних питаннях, більшість міжконфесійних конфліктів на Правобережжі кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. була інспірована «згори» – духовенством та державною політикою. Значною мірою саме тому прості віряни переважно доброзичливо спілкувалися один з одним. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у регіоні стрімко поширюється пізній протестантизм, характер конфлікту з яким у православ'я мав іншу природу – обізнаність протестантів із біблійним текстом і відкидання обрядів традиційної церкви ускладнювали аргументацію, побудовану на обрядах. Водночас юридичне невизнання з боку держави спричинило закріплення за протестантами-українцями – колишніми православними – негативних назв «штундисти» та «сектанти».

Висновки та теоретичні положення, отримані в результаті дослідницької роботи, сприяють більш глибокому розумінню проблеми міжконфесійних відносин в історичному минулому, так і в сьогodнішній культурно-релігійній ситуації, представляють теоретичну базу для подальших досліджень.

Теоретичне значення дисертації. Виконане дисертаційне дослідження є важливим для українського релігієзнавства з огляду на розкриття особливостей міжконфесійних відносин на Правобережній Україні у минулому, які значною мірою характерні й для сучасного конфесійного становища регіону. Теоретичні висновки дослідження можуть служити основою для подальших робіт, які стосуватимуться історії та сучасного стану міжконфесійних відносин в Україні.

Практичне значення дослідження. Висновки та основні положення дисертації можуть бути використані в практичній сфері в процесі

удосконалення політики у сфері державно-церковних та міжконфесійних відносин; у науковій сфері – при підготовці наукових досліджень і науково-методичної літератури з релігієзнавства; в освітній сфері – для підготовки і викладання відповідних навчальних курсів, зокрема релігієзнавчих – «Релігієзнавство», «Історія релігії в Україні», та богословських – «Історія церкви».

4.3. Дисертація Щетініна О. В. «Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.» є самостійною науковою роботою.

Опубліковані у фахових наукових виданнях праці достатньо повно відображають зміст дисертації.

Проблематику, теоретичні й практичні результати дисертаційного дослідження викладено у 3 наукових статтях, 2 з яких містяться в українських фахових наукових виданнях, а 1 – в іноземному науковому фаховому виданні.

Статті в українських фахових виданнях:

1. Щетінін О. В. Державна політика Російської імперії щодо релігійних організацій на українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 120. С. 203–207. ISSN 2076-1554
2. Щетінін О. В. Особливості формування й розвитку релігійно-конфесійної ідентичності мешканців Правобережжя кінця XVIII – початку XX ст. Освітній дискурс: збірник наукових праць. 2021, Вип. 33 (5). С. 64–78. ISSN 2522–9699

Стаття у закордонному науковому виданні:

Щетінін О. В. Вплив соціального дисциплінування на міжконфесійні відносини на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2021, Svazek 7. Vydání. 2. S. 10–17. ISSN 2533–4816

Слід уважати, що дисертаційна робота Щетініна О. В. «Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.» є достатньою мірою апробованою.

Результати дисертаційного дослідження були апробовані у виступах на 5 міжнародних та 2 всеукраїнських наукових конференціях і конгресах, зокрема: Міжнародній науковій конференції «Гошівська обитель у духовному і культурно-історичному житті України: феномен українського греко-католицького чернецтва». До 400-річчя чину святого Василя Великого (Івано-Франківськ, 2017 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Я в усьому світі не нахожу спокою... » (До 200-ліття Пантелеймона Куліша) (Київ, 22 травня 2019 р.), VII Конгресі молодих дослідників релігії «Релігія в сучасній культурі» (Тернопіль, жовтень 2020 р.), XIX міжнародній конференції «Шевченківська весна – 2021» (Київ, 26 березня 2021 р.), Міжнародній науковій конференції «Ідентичності в умовах пограниччя» (Ужгород, січень 2021 р.), Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини:

до 100-річчя підписання Ризького договору» (Миколаїв, 10 червня 2021 р.), Звітній науковій конференції викладачів і аспірантів НПУ ім. М. П. Драгоманова (Київ, червень 2021 р.), Всеукраїнській конференції «Русский мир» як доктрина: витоки, загрози, методи» (Київ, 1 липня 2021 р.).

4.4. Уважати, що дисертація Щетініна О. В. на тему «Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.» є завершеним самостійним дослідженням, яке відповідає постанові “Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії”, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167 і може бути подане до розгляду у спеціалізованій вченій раді зі спеціальності 031 Релігієзнавство, галузь знань 03 Гуманітарні науки.

Виходячи з наведеного вище, кафедра богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова затверджує цей висновок і рекомендує дисертацію **Щетініна О. В.** на тему **«Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.»** (науковий керівник – доктор філософських наук, професор Мищак І. М.), подану на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії зі спеціальності 031 Релігієзнавство, до розгляду у спеціалізованій вченій раді.

Рішення прийняте одноголосно.

Головуючий на засіданні кафедри
д. філос. н., проф., зав. кафедри
богослов'я та релігієзнавства

В. Д. Бондаренко

Рецензент, доктор філософських наук,
професор

В. Є. Єленський

Рецензент, доктор філософських наук,
доцент

Д. В. Брильов